

УДК 94(4-191.2) «19»:327.7

ВПЛИВ СИСТЕМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ КІНЦЯ ХХ СТОЛІТТЯ НА ЗМІНУ КОНЦЕПТУ «ЦЕНТРАЛЬНА ЄВРОПА»

Кіш Є. Б. (Ужгород)

У статті досліджується еволюція і складові концепту «Центральна Європа», визначається вплив системних трансформацій кінця ХХ ст. на його зміну. Крім того, в історичній ретроспективі здійснено дослідження концепту «Центральна Європа» в центральноевропейському дискурсі.

Ключові слова: *Центральна Європа, інтеграція, інтерес, концепт, Європейський Союз.*

«Після 1945 року кордон між двома Європами пересунувся на кілька сотень кілометрів на захід, і кілька держав, що завжди вважали себе західними, одного ранку дізналися про те, що відтепер вони належать до Сходу».

(Мілан Кундера. Трагедія Центральної Європи)

Тема Центральної Європи, окреслення меж чи території центральноевропейського регіону, визначення країн, які входять до нього,

теоретико-методологічні аспекти формування чи трактування концепту «Центральна Європа», – вже традиційно є дискусійними питаннями

історії не тільки країн регіону чи його сусідів, а й глобального рівня. Тематика Центральної Європи, центральноєвропейського регіону включає в себе проблеми стратегічного характеру і входить до сфери впливу та інтересів США, ЄС, Росії тощо. Для України тема Центральної Європи постає перш за все в культурно-філософському вимірі – як питання центрально-європейськості в контексті набуття соціумом України європейської ідентичності. У практичній площині – це питання реалізації національних інтересів України в контексті зовнішньої політики у центральноєвропейському регіоні включно.

Актуальність дослідження трансформаційних процесів, які відбулися протягом 1989-1990 рр. у Центральній Європі, визначається перспективою і логікою сучасного демократичного розвитку країн Центральної Європи, більше того, їх «поверненням» у лоно європейської цивілізації шляхом євроатлантичної інтеграції.

Метою наукового дослідження є характеристика основних концептуальних засад та еволюції концепту «Центральна Європа», впливу сучасних викликів євроінтеграційного поступу, глобалізації, нового регіоналізму на зміну даного концепту.

Історіографія проблематики презентована доволі широким спектром публікацій політологічного і культурологічного форматів; утім, суто історичний чи міждисциплінарний підходи є поодинокими й не розкривають сутності зміни концепту. Рівень вивчення проблематики центральноєвропейського регіону в українській історіографії все ще залишається недостатнім. З-поміж цікавих монографічних видань чи видань хрестоматійного плану слід відзначити фундаментальні праці Пьотра Вандича [1], Кшиштофа Помяна [2], Єви Рінг «Наше місце в Європі» (1986 р.) [11]; «Інтеграційні спрямування у Центральній та Східній Європі у XIX-XX століттях» (1997 р.) (авторський колектив – Андраш Бан, Ласло Діосегі, Пал Марер, Пал Прітц, Ігнац Ромшич) [6]; «Хрестоматія Центральної Європи» [9]. Цікавими є також монографічні праці, публікації, наукові видання історико-філософського характеру Є. Бок стосовно розвитку ідеї «Центральна Європа в загальноєвропейському контексті» [4], К. Іріні щодо ідей Центральної Європи в австрійсько-угорському вимірі [7]. Глибиною теоретичних узагальнень характеризуються роботи відомого чеського політолога Оскара Крейді, зокрема «Геополітика регіону Центральної Європи: погляд із Праги та Братислави» (2005 р.) [10].

Більшою мірою центральноєвропейські розвідки спрямовані на так зване Меттерніхівське бачення «недо-Європи» чи

«напів-Європи». Адже самоідентифікація Центральної Європи проходила у складному позиціонуванні в межах «європейське – неєвропейське», що по суті виражає приналежність чи пряму демонстрацію відчуження від певного геокультурного, цивілізаційного простору. Отже, важливим питанням є вивчення так званої центральноєвропейської ідентичності. В основі змісту історико-культурного, географічного, геополітичного простору Центральної Європи – як визначення проблеми дослідження – лежить загальносвітоглядна категорія – цивілізація.

Існують два *концептуальні узагальнення* «Mitteleuropa» (зрозуміло, що ідеологем чи політичних претензій є багато). Перший концепт спрямований на *домінування*, другий – на *захист*. Концепція «Міттелевропа», по суті, була відображенням німецько-російської боротьби за цей регіон, який розглядали як стратегічний плацдарм для завоювань. Після Другої світової війни регіон підпав під зону впливу Радянського Союзу із насадженням відповідної ідеології. Отже, зусилля країн регіону Центральної Європи були спрямовані спочатку на опір радянському режиму: в 1956 р. – у Польщі та Угорщині, в 1968 р. – в Чехословаччині. І звісно, починаючи з 1989 р. за сприятливих зовнішньополітичних обставин країни Центральної Європи чітко визначили свою стратегічну мету – якнайшвидшу євроатлантичну інтеграцію.

Історію виникнення та розвитку концепту «Центральна Європа» чи «Mitteleuropa» трактують по-різному. Сам концепт «Центральна Європа» виник ще у XVII ст., ідеї центральноєвропейської єдності висловлювали Готфрід Вільгельм Лейбніц, Іммануїл Кант, Йоганн Готфрід Гердер. «Весна народів» 1848 р. також сприяла появі ідей і планів, що носили демократичний характер і мали на меті інтеграцію, об'єднання малих народів центральноєвропейського регіону. В основу цих ідей та ініціатив у чехів (Франтішек Палацкій), румунів (Міхаель Стурдз, Дімітрі Бретіану), поляків (граф Адам Йержі Чарторискі), угорців (барон Міклош Вешелені, Лайош Кошут), сербів (міністр Ілля Гарашанін) було покладено: автономію, «трансформацію» Австро-Угорської монархії у федеративну інституцію, визнання національної ідентичності народів імперії тощо. Безперечно, інтеграційні схеми вирізнялися траєкторією і географічним центром інтеграції, залежно від того, хто був ініціатором об'єднувачих зусиль.

Утім, як головну ідею було сформульовано необхідність співробітництва народів центральноєвропейського регіону в європейській континентальній системі безпеки.

«Mitteleuropa», «Zwischeneuropa», «Середня Європа», «Центральна Європа» – вперше більш-менш чітко визначення змісту концепту, що охоплює ці різні поняття, було сформульовано німецьким економістом Фрідріхом Лістом, який зауважив, що Німеччині, якої на той час ще й не існувало, тобто майбутній Німеччині, слід шукати колоній чи зон свого впливу не за океаном, а на природно досяжних територіях від Дунаю на Схід, аж до Чорного моря. Фактично, він сформулював більшою мірою економічні (митний союз, формування великих економічних просторів), але також і політичні складові концепту. Цього погляду дотримувалися й інші німецькі публіцисти і вчені, зокрема Г. Даніель, К. Франтц, Ф. Ратцель [5, с. 210-215].

Концептуальне обґрунтування категорія «Mitteleuropa» дістала вже у праці лютеранського священика Фрідріха Наумана в 1915 р., в період Першої світової війни, і не випадково, адже сподівання Німеччини та її прибічників на перемогу у війні визначало й необхідність розробки чіткого плану того, як саме має виглядати ця Mitteleuropa. З точки зору Ф. Наумана, це мав бути економічний, митний та військовий союз на німецькомовній території, території Австро-Угорщині разом із польськими, балтійськими та південно-східними територіями. У своїй книзі «Mitteleuropa» Ф. Науман далі розвинув ідею створення компліментарного економічного простору союзу на основі незалежних держав з домінуючою роллю Німеччини. В цій праці було також окреслено позицію автора щодо східної політики. В подальшому у національно-соціалістів цей концепт мілітаризується й зникне разом із поразкою Німеччини у Другій світовій війні.

Саме для Німеччини низка середніх та малих держав Центральної та Східної Європи разом із Німеччиною розглядалася як Середня Європа (Mitteleuropa), або ж Центральна Європа (Zentraleuropa), фактично як простір для домінації майбутньої великої Німеччини. Втім, монархія розпалася, війну Німеччина програла; отже, про реалізацію пангерманської ідеї «Центральної Європи» на деякий час було «забуто». У 30-х рр. ХХ ст. ідея «Центральної Європи», як було зазначено вище, мілітаризувалася й «померла».

Отже, до Першої світової війни домінували економічні складові концепту «Центральна Європа»: «центральноевропейська економічна зона», створення митної зони між німецькими державами та Австрією на основі вільної торгівлі. Після Другої світової війни концепт «Центральна Європа» викристалізувався як східна політика, політика сусідства Німеччини та Австрії. Відродження концепту «Центральна Європа» відбулося наприкінці 80-х рр. ХХ ст.

Його актуалізація була пов'язана з радикальними трансформаційними процесами суспільно-політичного характеру в центрально-європейському регіоні. Але намагання визначитися із центральноєвропейською ідентичністю в Польщі, Угорщині, тоді ще Чехословаччині не викристалізувалося в цілісне бачення незалежної інституційної автономної структури «Центральна Європа». Більше того, нові лідери вищезазначених трьох країн всіляко підкреслювали небажання створювати нове міжрегіональне міжнародне об'єднання, адже метою визначалася якнайшвидша євроатлантична інтеграція.

Суспільно-політичні трансформації у країнах центральноєвропейського регіону характеризувалися такими основними вимірами:

- ✓ кардинальна переорієнтація зовнішньої політики зі Сходу на Захід з початку 1990-х рр.;
- ✓ радикальні зміни політичної системи внаслідок проведення перших вільних, демократичних виборів на багатопартійній основі протягом 1989-1990 рр.;
- ✓ зміни суспільного ладу шляхом послідовних і системних політичних, економічних та інших реформ;
- ✓ дотримання вимог до претендентів на вступ до ЄС і НАТО з чітким забезпеченням конкретних критеріїв, зокрема, загальних політичних та економічних (т. зв. «копенгагенських» – щодо членства в ЄС), фінансово-економічних (т. зв. «маастрихтських», згідно з Пактом стабільності ЄС);
- ✓ готовність країн Центральної Європи передати частину національно-державного суверенітету наднаціональним загальноєвропейським і трансатлантичним інституціям.

Внаслідок системних трансформаційних змін у геостратегічному вимірі на початку ХХІ ст. відбулася сегментація двох регіонів:

- перший – нова *Центральна Європа*, тобто Польща, Чехія, Словаччина і Угорщина, які «знову набули статус інституційної європейськості», ставши повноправними членами НАТО і ЄС;
- другий – нова *Східна Європа*, яка включає недостатньо реформовані країни – Україну, Білорусь і Молдову, перспективи яких на вступ до євроатлантичних структур є досить віддаленими, а також Російську Федерацію, яка поки що не виявляє великого бажання щодо швидкого входження до ЄС і, тим більше, до НАТО.

Кардинальні суспільно-політичні події та радикальні соціально-економічні зміни в країнах Центральної Європи наприкінці ХХ ст. зумовили нову геополітичну реальність, визначили остаточний крах тоталітарних систем, їхніх цінностей та ідеалів, виявили неспроможність «оновлення», «реформування» квазісоціалі-

стичної моделі тоталітаризму. Фактично, ці політичні зміни системного характеру стали однією з найважливіших подій кінця ХХ ст. і, безперечно, справили потужний вплив на зміну концепту «Центральна Європа».

Системні суспільно-політичні трансформації в країнах Центральної Європи виникли не в 1980-х рр. Причини цих радикальних змін слід вбачати в подіях перших післявоєнних років, коли країнам Центральної Європи було нав'язано **модель квазісоціалістичного розвитку**, були, фактично, знищені демократичні багатопартійні політичні системи, тобто стався штучний розподіл Європи по вісі Схід-Захід, і країни Центральної Європи опинилися під «радянським впливом», стали «зоною радянських інтересів» як у політичному, суспільному, так і в економічному, геополітичному вимірах [8, с. 26-27].

Отже, з точки зору дослідження причинно-наслідкових зв'язків радикальних змін, перефразуючи А. Тойнбі, згідно з його теорією причин краху цивілізацій, можна визначити факт «початку кінця вагомого зовнішнього чинника» – *тоталітарних режимів у країнах Центральної Європи*, що були насильно нав'язані народам регіону з кінця 1940-х рр.

Суть трансформаційного процесу в країнах центральноєвропейського регіону в 1989-1990 рр. полягала у пошуках і досягненні політичними силами країн консенсусу – як чинника демократизації суспільно-політичного процесу, переходу до парламентської демократії. Впровадження у практику переговорів між правлячими партіями та опозицією, пошуки демократичного розв'язання проблем суб'єктами влади вже апріорі ініціювали демократичний, мирний трансформаційний процес.

Таким чином, детермінанти трансформаційних процесів у країнах Центральної Європи мали перш за все внутрішній характер, а зовнішні чинники лише прискорили радикальні перетворення в цих країнах, по суті, завершили так звану Ялтинську еру. Саме сталість традицій європейськості, наявність елементів правової і політичної культури угорського, польського, чеського суспільств стали тими детермінантами, внаслідок яких результати економічної та політичної кризи не призвели до масових збройних виступів, більше того, обумовили мирний перехід країн Центральної Європи до парламентської демократії.

На сьогодні формування *нової Центральної Європи* на зламі століть – багатовимірний процес, що функціонує за внутрішньою логікою розвитку – розвитку цілісного організму в постійній взаємодії з новим геополітичним та гео економічним простором Європейського Союзу, який буде безперечно

«звіряти» свої інтереси – «відповіді» – зі станом та реакцією своїх новітніх елементів – неофітів Центральної Європи. Роль і місце *нової Центральної Європи*, яка нині формується з чітко визначеними східними кордонами на довгострокову перспективу в новій геополітичній конфігурації на континенті, не підлягають сумніву. Як реальний історичний чи геополітичний регіон Центральної Європи існує, але це не лише географічне поняття з чітко визначеними кордонами, адже в історико-культурному сенсі кордони є ширшими. На сьогодні країни Центральної Європи – це Республіка Польща, Угорська Республіка, Чеська Республіка та Словачька Республіка [3].

За умов повноправного членства країн Центральної Європи в ЄС суттєво змінився і сам концепт «Центральна Європа». *Nomen est omen*: що значить на сьогодні Центральної Європи і в яких аспектах вона існує? Існування і подальший її розвиток свідчать про її життєздатність. Цей формат існує, наприклад, у форматі Вишеградської четвірки, оскільки існують інтереси, які його живлять – географічно, історично, геополітично, гео економічно. Головною метою створення Вишеградської групи країнами Центральної Європи 15 лютого 1991 р. (Вишеград – назва угорського міста, де відбулося її заснування) було об'єднання зусиль тоді ще трьох країн – Польщі, Угорщини та Чехословаччини – для виходу зі сфери впливу СРСР, протистояння можливим спробам реставрації попередніх політичних режимів. Вишеградська група не створювалася як альтернатива європейській інтеграції – і це, зазначимо, завжди підкреслювалося лідерами спочатку трьох, а з 1993 р. – вже офіційними представниками чотирьох країн Вишеградського блоку.

Але підкреслимо: на початку ХХІ ст. не було створено цілісної самодостатньої регіональної структури, не було сформовано цілісної регіональної інституції. В цьому плані доречно провести історичну паралель із подіями 1335 р. Тоді, за часів династії Анжу, відбулася перша формалізація відносин: 1 листопада 1335 р. у вишеградському королівському замку Кароля Роберта угорський, чеський та польський правителі прийняли на противагу Австрії стратегічне рішення у сферах політики, торгівлі, зокрема щодо розбудови та регулювання північного торгового шляху з метою посилення торгово-економічних зв'язків, ролі регіону взагалі. Проте, цілісної регіональної структури створено не було; не було її створено й 15 лютого 1991 р., коли трьома країнами було прийнято декларацію щодо об'єднання зусиль у просуванні до євроатлантичної інтеграції.

Слід відзначити також багатоаспектність трактування концепту Центральної Європи – в

культурному, політичному, економічному вимірах, ще більшою мірою – в геополітичному вимірі. Іншими словами, у Центральній Європі багато димензій. У гуманітарному-культурному вимірі «Центральна Європа» перш за все є складовою концепту «Європа». Поняття «європейськість» вживається в історичних документах з XIV ст., хоча перед цим вживалося слово «християнське», що в деяких інтерпретаціях є синонімом європейськості. По суті, що таке «Європа» чи «європейськість»? Насамперед, це низка принципів, яким треба відповідати (в культурному, ментальному, навіть в економічному, політичному вимірах). А набуття іманентної сутності цих принципів європейськості народами Центральної Європи і становить найголовніший виклик у XXI ст. Важливо також з'ясувати, що об'єднує країни Центральної Європи: спільне минуле, традиції, проблеми, і спільне майбутнє, спільні питання, на які вони мають дати відповіді.

Узагальнюючи, можна стверджувати про історичні зміни концепту. Спочатку – від економічних пріоритетів об'єднання, Німеччини як регіонального лідера та спроб об'єднувчих маневрів найменших держав Центральної Європи у 20-х рр. XX ст. до мілітаризації концепту у 1930-х рр. Після Другої світової війни концепт «Центральна Європа» викристалізовується як східна політика чи

політика сусідства Німеччини та Австрії. І лише після розпаду біполярної системи і фрагментації регіону відбувається створення Вишеградської четвірки – як засобу європейської та атлантичної інтеграції. Зазначимо, що це відбулося внаслідок системних трансформаційних змін.

На нашу думку, новітній концепт «Центральна Європа» набуває важливого значення саме у функціональному вимірі. Він полягає в тому, що країни Центральної Європи, як повноправні члени ЄС, поступово віддають чи делегують свої права надінституційним структурам ЄС; вони також знайшли свою нішу в ЄС – беруть активну участь у Східній політиці ЄС (наприклад, польсько-шведська ініціатива східного партнерства, транскордонне співробітництво Угорщини), формують новий східний кордон ЄС, якісно його оновлюючи до функцій транспарентності і співробітництва.

Центральна Європа на сьогодні – це реальність, яка спирається на наявні можливості в європейському інтеграційному просторі й бере активну участь у розбудові європейської системи безпеки рівноваги. Сьогодні відбувається переосмислення концепту Центральної Європи вже в межах ЄС. Відбувається його нове якісне оновлення синхронно до тих викликів, які ставить XXI століття – конвергенція, конкурентоздатність, енергетична безпека.

1. Вандич П. Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – К., 2004. – 463 с.
2. Помян К. Європа та її нації / К. Помян. – Пер. з фр. Я. Кравець. – Львів: Каменяр, 2003. – 172 с.
3. Кіш С. Б. Центральна Європа в сучасній системі євро регіональної інтеграції / С. Б. Кіш. – Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с.
4. Bóka É. Az európai egység gondolat fejlődéstörténete. – Budapest: Napvilág, 2001. – 304.old.
5. Geopolitikai szöveggyűjtemény. – Budapest, 2002. – 535.old.
6. Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19-20 században. – Budapest: Teleki László Alapítvány, 1997. – 210.old.
7. Irinyi K. Mitteleuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás. – Budapest: Akadémiai, 1973. – 272.old.
8. Kiss Éva. Magyarország útja a parlamenti demokrácia felé. – Ungvár-Budapest: Intermix, 2010. – 139.old.
9. Közép-Európai olvasókönyv. Szerkesztette Módos Péter. – Budapest: Osiris, 2005. – 324.old.
10. Krejčí O. Geopolitics of the Central European Region: the view from Prague and Bratislava. – Br.: Veda, 2005. – 493 p.
11. Ring Éva (szerk.) Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20 századi Magyarországon, I-II kötet. – Budapest: Magvető, 1986. – 143.old.

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ СИСТЕМНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ КОНЦА XX ВЕКА НА ИЗМЕНЕНИЕ КОНЦЕПТА «ЦЕНТРАЛЬНАЯ ЕВРОПА»

Киш Е. Б. (Ужгород)

В статье анализируется эволюция и детерминанты концепта «Центральная Европа», определяется влияние системных трансформаций конца XX в. на его изменение. Кроме того, в исторической ретроспективе проведен анализ концепта «Центральная Европа» в центрально-европейском измерении.

Ключевые слова: Центральная Европа, интеграция, интерес, концепт, Европейский Союз.

SUMMARY

INFLUENCE OF THE SYSTEM TRANSFORMATIONS AT THE END OF XX CENTURY TO CHANGES IN THE CONCEPT «CENTRAL EUROPE»

E. Kish (Uzhhorod)

This article is a piece of analysis of the evolution and structure of the concept of Central Europe, analysis influence of the system transformations at the end of XX century to changes in the concept «Central Europe». The publication presents a complex research of the concept of Central Europe in the central-european discourse.

Key words: Central Europe, integration, interest, concept, European Union.